De vakman en prioritering in de conservering van papieren erfgoed

Lezing ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de opleiding 'Restauratievakman voor boeken en archief' in Brugge

Marijn de Valk, zelfstandig boekconservator - restaurator

Het is niet langer not done om met je handen te werken. Maar de ambachtseconomie in zijn algemeenheid, is kwetsbaar door een tekort aan vakmensen. Dit geldt ook voor het beroep van boek- en papierrestauratoren. Oorzaken zijn het gebrek aan opleidingen, de beperkte arbeidsmarkt en soms de attitudes van de vakmensen, de restauratoren zelf.

Een ander aspect in verband met de schaarste aan goede boekrestauratoren, is het feit dat het vak niet alleen hoog opgeleide boek- en papier-restauratoren nodig heeft, maar ook goede vakmensen van middelbaar niveau. Werkmensen die hard nodig zijn om het uitgezette beleid uit te voeren met alle inzicht en kunde. Mensen die als geen ander geschikt zijn voor het uitvoerende conserveringswerk in archieven en bibliotheken. De opleiding 'Restauratievakman van boeken en papier' in Brugge komt aan deze vraag tegemoet met een opleiding voor specialistisch vakmanschap waarin ambachtelijkheid gesteund wordt door een goede theoretische achtergrond.

Dit essay is een bewerking van de lezing gegeven ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van deze opleiding op 27 juni vorig jaar.

LOF

Vijf jaar geleden is in Brugge gewoon een opleiding gestart. Weliswaar voortbouwend op de expertise van een cursus die al bestond, maar toch, een nieuwe opleiding met een nieuw elan. De opleiding is tot stand gekomen door de samenwerking van de opleidingspartner Syntra West en verschillende cultureel-erfgoedpartners in West-Vlaanderen, te weten: het Rijksarchief, het Stadsarchief Brugge, de Openbare Bibliotheek, het archief van het OCMW, de archieven van het Grootseminarie en het Bisdom en de Erfgoedcel Brugge. De mensen die hierbij betrokken waren, en nog zijn, hebben hiermee een heel bijzonder initiatief genomen. Inmiddels zijn hier nog twee nieuwe partners bijgekomen: de Provincies West- en Oost-Vlaanderen.

Er is pragmatisch gestart, maar ook met visie, omdat er een behoefte was aan vakmensen. Er zijn prima docenten gevonden, er is een stevig lesprogramma opgezet — kort, maar vrij zwaar — er wordt hard gewerkt aan steeds betere cursussen, er zijn voldoende cursisten en er zijn gerenommeerde restauratoren die de examens afnemen. De opleiding trekt mensen uit de omgeving, maar ook heel gemotiveerde mensen van ver aan. En dus zijn er nu, heel gewoon, capabele en gekwalificeerde vakmensen op de arbeidsmarkt.

GEBREK AAN OPLEIDINGEN

Kort kan het beeld geschetst worden van de andere opleidingen voor boek- en papierrestauratoren in Vlaanderen en Nederland. Er was de opleiding aan de academie in Antwerpen met de richting conservatie. Deze is afgelopen jaar ingekanteld in de Universiteit van Antwerpen. Er zijn studio's gespecialiseerd in verschillende materiaalsoorten; voor de conservering van textiel, van polychromie, van metaal, hout en schilderijen. Er is ook een kleine richting voor papierconservering, maar die is niet uitgebouwd tot de conservering van boeken en archief. Als gevolg van de systematische verwaarlozing van deze studierichting de afgelopen tien jaar, is er geen lesprogramma, is de begeleiding door de vakdocent minimaal en is de outillering van deze studio onvoldoende. Dit heeft tot de vreemde situatie geleid dat afgestudeerden in Antwerpen zich soms bijscholen in Brugge. Terwijl het diploma van de cursisten in Brugge op de arbeidsmarkt minder gewaardeerd wordt dan dat van de academie.

Dan is er nog de nieuwe opleiding restaurator aan de Universiteit van Amsterdam, die maar liefst zeven jaar duurt. Deze opleiding levert goede restauratoren af, mensen op hoog niveau. Mensen met veel theoretische kennis, die echter nog weinig gelegenheid gehad hebben praktijkervaring op te doen. Dus wanneer je er voor kiest boekrestaurator te worden met een praktische inslag, moet je op dit moment in Brugge zijn.

Hierbij denk ik dan aan de intro in de boeken van Asterix en Obelix; "Nergens....in heel Gallië? Nergens? Nee, een kleine nederzetting bleef moedig weerstand bieden..." De dapperste der Galliërs dus ... hier in Brugge. Tot zover mijn lofrede, en dan zou ik nu graag focussen op de 'omringende legerplaatsen'.

ONTWIKKELINGEN IN HET VAK

Ik merk tijdens mijn werk dat opdrachtgevers en collega's vaak de mening zijn toegedaan dat alleen de restauratoren van de gevestigde orde in aanmerking komen voor conserveringswerk. En wanneer ik opper dat men voor bepaalde opdrachten zeker ook afgestudeerde restauratievaklui met een Cores-label kan benaderen, reageert men soms verschrikt of zelfs afkerend. Helaas. En zo blijkt het ook niet mogelijk voor cursisten van

> Zie ook p. 24-25

Het droogreinigen van een perkamenten boekband tijdens eerstelijnsconservering.

Cores om lid te worden van de bestaande vakverenigingen, wat zeker tot spanningen in het werkveld leidt.

Maar wat kenmerkt de gevestigde restauratoren? Veel mensen van de oude garde zijn zelf ooit als boekbinder begonnen. Mensen die nu rond de zestig zijn. Er bestonden in hun tijd immers nog geen opleidingen voor boekrestauratie. Men volgde cursussen, soms in het buitenland, en langzaam ontstond het bewustzijn dat een oud boek niet herbonden moest worden in een degelijke, eigentijdse band. Of in tenenkrommende imitatie van een oude band.

In 1984 werd de opleiding het HICOREB opgericht, een privé-initiatief in Gent. Deze opleiding heeft zes jaar bestaan. En in Amsterdam startte in 1980 de Opleiding Restauratoren. Iedereen leerde bij, er werden vaktijdschriften opgericht, technieken verbeterden en er werd nagedacht over de ethiek van de restauratie. Deze ontwikkeling gaat nog steeds door. Nu is zelfs het woord 'restauratie' bijna ouderwets en dienen we te spreken over 'conservering' en het behoud van alle historische lagen van een boek.

Alle oude rotten in het vak weten dat zij zelf hun kennis bij elkaar hebben moeten sprokkelen. Wanneer ze geluk hadden met een goede opleiding als start, hebben ze daarna met cursussen en andere vormen van permanente educatie en vooral veel opletend werken, ervaring opgedaan.

Waarom dan nieuwe vakmensen niet dezelfde kansen gunnen? Ik vind dat we alle nieuwe vakmensen moeten koesteren en blij moeten zijn met nieuw bloed. Ik zal mij er altijd van bewust zijn dat dit vak staat of valt met ervaring. Wanneer ik naar mijzelf kijk, dan was ik na mijn opleiding aan het HICOREB blij met een duidelijke, afgebakende job bij het Rijksarchief in Zeeland om affiniteit te krijgen met het materiaal, om daarna langzaamaan het vertrouwen te krijgen van derden (en van mijzelf!) en zo evalueerde ik geleidelijk aan van archiefrestaurator naar een boekconservator die aan topstukken mocht werken en ben ik op dit moment meer bezig met beleidsmatig werk en de begeleiding van projecten. Werk dat ik zeker niet had aangekund wanneer ik pas van een opleiding kwam.

Dus wanneer nu gezegd wordt dat mensen met een opleiding in het middenkader, zoals hier in Brugge, op grond van hun opleiding niet geschikt zijn voor bepaalde opdrachten, dan krijg ik het helemaal warm. Dat is niet eerlijk en klopt ook niet met de realiteit. De opleiding is de start, maar wat daarna telt is de juiste instelling ten opzichte van het materiaal én de werkervaring.

OPDRACHT VOOR OPDRACHTGEVERS

Ik begrijp heel goed dat deze situatie het voor opdrachtgevers natuurlijk moeilijk maakt de juiste mensen te selecteren voor conserveringswerk. Maar om het vak vooruit te helpen, denk ik dat opdrachtgevers de verantwoordelijkheid hebben iedereen kansen te geven, op verschillende niveaus. Een goede opdrachtgever zou onderscheid kunnen maken tussen: Ten eerste het werk aan boeken die bij een goede boekbinder herbonden mogen worden. Ten tweede het werk aan boeken en archieven die op een verantwoorde, maar efficiënte manier geconserveerd moeten worden (denk aan het behandelen van charters, aanvezelwerk en de behandeling van bijvoorbeeld series registers, maar ook het uitvoeren van depotcontroles en het maken van schade-inventarisaties). En ten derde de behandeling van topstukken, het initiëren en uitvoeren van onderzoek en het uitdenken van nieuwe methodes .

Voor elk van de drie niveaus zijn andere mensen nodig, met een andere aanpak, waarbij ik de mensen met een Cores-label onder het tweede punt schaar. Dit onderscheid in niveaus spaart geld, want een restaurator met veel ervaring is te duur om een hele dag aan te vezelen. En daarbij mag je je ook afvragen of zo iemand genoeg ervaring heeft, omdat hij dit soort werk misschien niet dagelijks uitvoert. Van de opdrachtgever vraagt dit inzicht in de werksoorten. Een goede opdrachtomschrijving is van belang en een degelijke nabespreking van opdrachten, zodat restauratoren weten dat ze gevolgd worden en dat ze er niet alléén voorstaan wanneer er moeilijke beslissingen genomen moeten worden.

Een voorbeeld van deze manier van werken is de eerstlijnsconservering van bibliotheken, die gebaseerd is op het stellen van prioriteiten en werkdeling. Een boekrestaurator maakt de keuzes en kijkt wie, welke werksoort aankan. Deze activiteiten worden vervolgens geclusterd. In de behandeling gaat het altijd om snelle, maar verantwoorde oplossingen met moderne materialen, maar er wordt ook heel bewust voor gekozen bepaalde handelingen niet uit te voeren. Een boek is in zo'n geval niet helemaal af, maar functioneert wel weer voor de gebruiker, of ziet er weer netjes uit in de kast. Er wordt in dit concept gewerkt met restauratoren, maar ook met vrijwilligers en met het eigen personeel van een bibliotheek. Het aantal behandelde boeken verschilt met de gemaakte keuzes en uit te voeren handelingen. Maar met een team van vier mensen kunnen circa 50 boeken per dag een behandeling krijgen en 1000 per maand. Dit is bij uitstek werk waar veel vakbekwame handen voor nodig zijn, Cores-mensen bijvoorbeeld en dit geldt natuurlijk ook voor al het werk in de archieven.

Van de gespecialiseerde, begeleidende restaurator vraagt dit werk een heel andere insteek, dan wanneer hij dagen bezig is met

één object. Hij moet oog hebben voor de kwaliteit, maar daarnaast ook voor de kwantiteit. Met beiden zijn instellingen gebaat.

ATTITUDES VAN DE RESTAURATOREN

En zo kom ik bij de attitudes van de restauratoren zelf. Die dus in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw hun boekbindersschorten hebben verwisseld voor witte jassen. Die ontwikkeling is heel goed geweest voor het bewustzijn in de sector en een zorgvuldige en terughoudende manier van werken. En in het verleden is ook steeds gebleken dat nieuwe ontwikkelingen gestimuleerd zijn door ambachtsmensen die zich ontwikkelden tot wetenschappers. Maar het is niet verstandig elk stuk te behandelen alsof het een prent van Rembrandt is of een twaalfde-eeuwse Brugse cisterciënzerband. Ik vind dat het nu tijd wordt voor iets meer realisme. Verstandig materieel behoud staat of valt met het stellen van prioriteiten en het maken van de juiste keuzes.

Het blijkt echter dat sommige restauratoren niet gelukkig worden van deze werkwijze. Men is gewend een boek van het begin tot het eind af te werken. Het vraagt een andere manier van denken. En men is over het algemeen niet gewend om te gaan met verschillende niveaus in ervaring en opleiding. Daarnaast zijn restauratoren soms ook erg gesloten. Terwijl er juist nood is aan goede stageplaatsen in Vlaanderen waar cursisten zich verder kunnen ontwikkelen. Deze zijn op dit moment bijna niet te vinden.

DE TOEKOMST

In de vorig jaar verschenen nota van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek *De wet van de remmende achterstand* geven de ondervraagde bibliotheken duidelijk aan dat er een grote behoefte is aan expertise, intern en extern, op het gebied van behoud van het cultureel erfgoed.

Het is natuurlijk crisis. Maar ik denk dat wanneer restauratoren aanvoelen welke behoeften er leven in de archieven en bibliotheken en ze in staat zijn daar op in te spelen, er wel degelijk werk is. Ze zullen zich moeten bewijzen en de instellingen moeten de nieuwe vakmensen een kans geven.

Als dat gebeurt, kan er een nieuwe generatie ontstaan. Een generatie die voort bouwt op de reeds ontwikkelde expertise van de oude garde, maar die daarnaast in staat is pragmatisch verantwoord te handelen.

AMBACHT/VAKMANSCHAP

Hierbij wil ik ook stilstaan bij het woord 'ambacht' en wat daar in deze context verband mee houdt. Ambacht is een oud woord. In essentie is een ambacht "handwerk dat aangeleerd wordt om een beroep mee uit te oefenen en gericht is op enkele materiële stukken". Het woord wordt echter te pas en te onpas gebruikt wordt en heeft verschillende associaties. In de middeleeuwen hield het woord verband met professionaliteit en beroepseer en kon je je niet zomaar aansluiten bij een gilde.

Nu echter zijn er "ambachtelijk gemaakte pralines" (dat zijn lekkere pralines, dat is duidelijk), en de confituur in de supermarkt, die door moet gaan voor huisgemaakt, heeft een rood-met-wit bedrukt dekseltje, alsof het een doekje is, dan verkoopt hij beter. Maar aan de andere kant spreken we niet van een ambachtelijke tandarts of chirurg. Dan is de associatie juist weer te grof en kneuterig. En dat is een 'ambachtenmarkt' al helemaal. Trekt veel bekijks, maar doet niet direct denken aan kwaliteit. Ik zie dan eerder stevig handgemaakt keramiek voor mij.

Moderne restauratoren hebben zich tijdens hun emancipatie gedistantieerd van het ambacht. Maar ik denk dat het belangrijk is dat de ambachtelijke component in het vak opnieuw gewaardeerd wordt. Het is zó belangrijk dat iemand die aan historisch materiaal werkt, echt handig is, feeling heeft met het materiaal dat hij onder handen heeft en de praktische kant van het vak goed beheerst. En dat is niet vanzelfsprekend. Het gaat hier om voortdurende oefening en een specifieke intelligentie. Slechts weinig mensen hebben deze vereiste vaardigheden in de vingers.

In een publicatie die verscheen bij de campagne 'Handmade in Brugge' , en die het vakmanschap binnen Brugge promoot, wordt gesproken van "De Universiteit van de handen". Dat is misschien grappig, maar het is geen onzin. En de intenties van het parallelle project 'Brugge Letterenstad' sluiten absoluut aan bij de ambities van de opleiding.

Oude ambachten beleven een revival en de klassen voor vakopleidingen stromen vol met hoger opgeleiden. Dat gaat van glazenier, steenhouwer tot meubelmaker en dakdekker tot boekbinder. We hebben ons jaren gericht op de kenniseconomie. Hoe hoger je opleiding, hoe beter je terecht zou komen in het leven, was de gedachte. Maar steeds vaker ontstaat het besef dat je ook met handenarbeid kunt excelleren. De ambachtseconomie is een vergrijsde sector en in tijden van crisis biedt een vakopleiding aan werkeloze hoog opgeleiden een alternatief. Bovendien ziet een ambachtsman altijd resultaat van zijn werk en dat geeft veel voldoening. Het werk is afwisselend en geeft veel vrijheid om de eigen tijd in te delen.

Japan is een land waar goede ambachtslieden nog enorm gewaardeerd worden. Daar weet men dat voor het uitvoeren van een enkele handeling soms jaren oefening nodig is. En ook financieel wordt het werk van een ambachtsman in Japan goed gewaardeerd.

Ik weet niet of er, toen de naam voor de opleiding gekozen werd, ook het woord 'ambacht' is overwogen, maar ik vind het heel goed dat er voorbij is gegaan alle interpretaties van het woord en dat de opleiding opleidt tot 'restauratie VAKMAN'. Een vakman in de praktische en theoretische zin, maar die wel het ambachtelijke aspect in zich draagt. Het is een 'titel' om fier op te zijn.

GOUDEN HANDEN

Ik heb twee zonen. De oudste kan vrij goed leren. Maar daarnaast — en dat zeggen we niet hardop — is hij eigenlijk heel onhandig. Of de jongste kan leren weet ik nog niet want hij is pas negen jaar. Maar hij heeft in elk geval gouden handjes. Met veel geduld en eindeloos veel concentratie krijgt hij van alles voor elkaar. Wanneer hij bezig is, denk ik af en toe dat ik toch eens moet gaan kijken om hem te helpen. Maar over het algemeen is dan al klaar wat hij in zijn gedachten had. Stel dat hij over tien jaar zou besluiten de opleiding 'Restauratievakman boeken en archief' te gaan volgen hier in Brugge, dan weet ik zeker dat ik heel trots zou zijn.

En dan hoop ik natuurlijk dat Martine Eeckhout hier nog werkt. Of, wanneer ze met pensioen is, dat ze haar lesmethoden en inspiratie heeft over kunnen dragen aan anderen. En dat ze dan af en toe nog eens gastlessen komt geven.

Tot slot wens ik de opleiding een mooie toekomst toe, en alle erkenning die ze verdient!